

LES DINÀMIQUES IDENTITÀRIES EN LES SOCIETATS MULTICULTURALS POSTMODERNES: NOUS REPTES PER A L'EDUCACIÓ

M. Àngels Marín Gracia

Grup de Recerca en Educació Intercultural (UB)

RESUM

Aquest article constitueix una aproximació breu a la construcció de les identitats personals i col·lectives en les societats emergents postmodernes. Allò més peculiar de l'actual període històric consisteix, precisament, en la importància que assumeix l'activitat del subjecte en la construcció de la seva identitat. S'aprofundeix en els canvis que es donen en la construcció de les dinàmiques identitàries per la influència de les noves tecnologies de la informació i la comunicació, així com per la nova configuració de les societats multiculturals. Les experiències de relacions personals i socials passen ara per les connexions, els fluxos i les xarxes. En societats relativament homogènies, la identitat cultural i la pertinença política tenien una tendència a fusionar-se; això no obstant, no passa en les actuals societats multiculturals, com és ara la nostra realitat catalana. Finalment, es presenten els reptes que tot plegat planteja a l'educació.

PARAULES CLAU: identitat cultural, ciutadania, sentiment de pertinença, interculturalitat.

ABSTRACT

This article is a short approach to the construction of personal and collective identities in the emerging postmodern societies. What is most particular to the current historical period is, precisely, the importance that the subject's activity assumes for the construction of his or her identity. The article deepens the changes that take place in the construction of identity dynamics because of the influence of new technologies of infor-

mation and communication, and also because of the new composition of multicultural societies. Today the experiences of personal and social relationships go through connections, flows and networks. Within relatively homogeneous societies the cultural identity and the political belonging tended to merge; nonetheless, this does not occur within current multicultural societies, such as in our Catalan reality. Finally, the article presents the challenges education has to face because of all these factors.

KEY WORDS: cultural identity, citizenship, feeling of belonging, interculturality.

INTRODUCCIÓ

El segle XX va finalitzar sota el signe d'una profunda transformació que va alterar de manera notable els fonaments materials i culturals sobre els quals s'as-sentava la modernitat. Aquesta transformació, certament revolucionària, arrela en la creixent i accelerada difusió de les noves tecnologies de la informació i la comunicació. D'altra banda, l'establiment a escala planetària d'un nou model de generació i distribució de la riquesa, així com d'un nou marc de relacions socials i vincles de poder, es va gestar paral·lelament a un procés cultural amb una manifesta incapacitat de desenvolupar un nou sistema de representació simbòlica col·lectiu que permetés de dotar de sentit les noves realitats emergents. Sembla que hi ha una greu crisi global de sentit (almenys en les societats occi-dentals), que es deriva de la impossibilitat d'aprendre els canvis a partir dels vells aparells lingüístics amb els quals s'articulen les experiències vitals pròpies de la modernitat. No estem en una època de canvi, sinó, més aviat, en un canvi d'època.

A més, l'absència de vinculació comunitària, el que Putnam anomena «el declivi del capital social»,¹ és una de les mancances més significatives dels estats moderns actuals. Aquest fet està generant també una crisi de legitimitat que amenaça d'acabar de desfer els tènues lligams cívics que encara resten.

La magnitud dels canvis socials i culturals que experimentem, però, ens plan-ten també la possibilitat d'inaugurar nous escenaris de diàleg entre genera-cions i pobles. Com bé ha assenyalat Castiñeira,² en els darrers anys a Occident s'han produït canvis profunds en els sistemes de creences dels individus per cau-

1. R. PUTNAM, *Per a fer que la democràcia funcioni: La importància del capital social*, Bar-celona, Proa, 2000.

2. A. CASTIÑEIRA, *Ens fan o ens fem?*, Barcelona, Pòrtic, 2004.

sa fonamentalment de tres raons: s'han multiplicat els focus de producció valorativa; hi ha una privatització i una individualització de les creences, i, finalment, han augmentat la mobilitat i la diversificació ètnica i cultural de les societats, que ara són *societats multiculturals*.

Per aquest autor, els orígens del desconcert moral radiquen, per una banda, en l'afebliment dels valors compartits en els sistemes clàssics d'integració moral i social, i per una altra, en el sentiment de pèrdua de pertinença que tenien fins ara les fortes identitats col·lectives, socials, professionals i territorials.

El desconcert propi d'aquesta etapa de canvi està generant, segons Castiñeira, dues reaccions, una de negativa i una altra de més positiva. Des de la primera s'accentua l'agreujament del sentiment de pèrdua, desorientació i manca de sentit del present, la qual cosa provoca una lectura negativa dels fets i els esdeveniments del moment actual; així, en les anàlisis socials es posa l'accent en l'augment de la fragmentació social, l'allunyament del ciutadà de les institucions representatives o la davallada de la participació en la societat civil. La identitat ciutadana del present es veu com a problemàtica i incerta, perquè el nou context cultural tendeix a delegar en cadascú l'aprenentatge de gestionar pel seu compte la mutació dels valors, les normes i les regles de la vida comuna.

En canvi, des de la visió més positiva, es considera la situació actual com una oportunitat per a una construcció societària basada en l'adhesió voluntària dels ciutadans i en el descobriment de nous pols d'identificació valoratius, que comportarien noves formes de compromís i participació social. Des d'aquesta lectura, estem davant el repte de construir noves alternatives d'identificació valorativa. Amb paraules de Castiñeira: «Ara és cada ciutadà qui ha d'aconseguir construir reflexivament un projecte de vida pública que inclogui un conjunt de valors amb què es pugui identificar i que tinguin prou coherència fins al punt de donar sentit a la seva existència, poder conviure amb els altres, comprendre el món i orientar-se en el futur. Això és estimulants per a uns quants, però aclaparador per a molts. En el millor dels casos, una societat composta per molts individus «virtuosos» però aïllats no és una bona societat, és a dir, no és una societat amb vincles, amb xarxes de reciprocitat pel que fa a les implicacions i els compromisos dels seus membres».³

Com bé assenyala Tedesco,⁴ a més del canvi en els factors que poden assumir més o menys importància en la construcció de les noves identitats, també s'ha modificat el procés mitjançant el qual aquestes s'elaboren. Podríem afirmar

3. A. CASTIÑEIRA, *Ens fan o ens fem?*, Barcelona, Pòrtic, 2004, p. 13.

4. J. C. TEDESCO, *El nuevo pacto educativo: Educación, competitividad y ciudadanía en la sociedad moderna*, Madrid, Alauda i Anaya, 1995.

que el tret peculiar de l'actual període històric consisteix, precisament, en la importància que assumeix l'activitat del subjecte en la construcció de la seva identitat. A diferència dels períodes històrics precedents, les identitats ja no són imposades des de l'exterior, sinó que cal construir-les de manera individual. Segons el nostre parer, les dinàmiques de construcció de la identitat és un tema crucial perquè, en l'actual era de la informació i la comunicació, el poder gira entorn dels codis culturals de la societat, i les identitats «construyen intereses, valores y proyectos en torno a la experiencia y se niegan a disolverse, estableciendo una conexión específica entre naturaleza, historia, geografía y cultura».⁵

En aquest article volem donar uns breus apunts per veure com es van generar noves identitats en aquestes societats emergents postmodernes. Per això, volem aprofundir en els canvis que es donen en la construcció de les dinàmiques identitàries per la influència de les noves tecnologies de la informació i la comunicació i per la nova configuració de les societats multiculturals, fent un esment especial de la nostra realitat catalana. En acabat, tractarem dels reptes que tot això planteja a l'educació.

LA INFLUÈNCIA DE LES NOVES TECNOLOGIES DE LA INFORMACIÓ I LA COMUNICACIÓ EN LA CONSTRUCCIÓ DE LA IDENTITAT

Actualment, té poc sentit circumscriure les cultures a un territori específic. La desterritorialització que afecta les cultures s'origina, en part, com a conseqüència de la globalització en les comunicacions. Giddens⁶ parla de l'experiència de «desanclaje» que produeix la postmodernitat amb relació als mapes mentals i les pràctiques locals. Com afirma aquest autor, els canvis apunten a sensibilitats «desligadas de las figuras, estilos y prácticas de añejas tradiciones que definen la "cultura" y cuyos sujetos se constituyen a partir de la conexión/desconexión con los aparatos».⁷ El moviment de desterritorialització forma part d'un univers de símbols compartits mundialment per persones situades en els llocs més distants del planeta, basti com a exemple el sorgiment dels moviments antiglobalització o, més recentment, les multitudinàries manifestacions en contra de la guerra de l'Iraq realitzades de manera simultània en els més diversos llocs del planeta.

5. M. CASTELLS, «El poder de la identidad», *La era de la información*, vol. 2, Madrid, Alianza, 1998, p. 399.

6. A. GIDDENS, *Consecuencias de la modernidad*, Madrid, Alianza, 1994.

7. A. GIDDENS, *Consecuencias de la modernidad*, Madrid, Alianza, 1994, p. 32.

Els canvis de les societats industrials a la societat de la informació estan generant canvis en els espais comunicacionals i en la manera d'estar junts; les experiències de relacions personals i socials passen ara per les connexions, els fluxos i les xarxes. En els nous dispositius de la percepció la televisió i l'ordinador fan de mitjancers, i hi estan imbricats la televisió i la informàtica. Martín Barbero assenyala la influència que ha tingut la societat de la informació en aquests canvis: «Mientras el cine catalizaba la «experiencia de la multitud» en la calle, pues era en multitud que los ciudadanos ejercían su derecho a la ciudad, lo que ahora cataliza la televisión es, por el contrario, la “experiencia doméstica” y domesticada: es desde la casa que la gente ejerce ahora cotidianamente su conexión con la ciudad».⁸ Per aquest autor, la televisió és un dispositiu que fa de l'espai domèstic el més ampli territori virtual.

Augé⁹ ens parla de l'expansió de l'anonimat propi del «no-lloc»; és en aquest espai —centres comercials, aeroports, autopistes— que les persones són alliberades de tota càrrega d'identitat interpel·ladora i són exigits únicament en la seva interacció amb informacions i textos. Per això no es considera estrany que les noves formes d'habitar la ciutat, especialment pel que fa a les generacions que hi han nascut, siguin agrupant-se en «tribus», en les quals els lligams no provenen d'un territori fix ni d'un consens racional i durable, sinó de l'edat, del gènere, dels repertoris estètics, dels estils de vida i de l'exclusió social.

La situació actual permet escriure a Maalouf¹⁰ que estem en el temps de les «tribus planetàries», ja que les comunitats són com «tribus», pels vincles d'identitat que hi ha entre els seus membres, i «planetàries» perquè transcendeixen totes les fronteres. També Popper, en el seu llibre *La societat oberta i els seus enemics*, apunta a una tendència, per part de certs grups, a una recuperació del sentit tribal vinculat amb un territori. Aquesta demanda es pot veure en l'emergència de certs fenòmens identitaris que hem viscut recentment i que estem vivint en molt diversos llocs del planeta, amb tots els perills d'integrisme i fonamentalisme culturals. Però al mateix temps, aquest autor també es refereix a la proliferació d'un tribalisme postmodern i postmaterialista, que no té una inserció territorial concreta, que es veu afavorit per la societat xarxa i per les potents eines de comunicació al nostre abast (Internet n'és un exemple) que satisfà la necessitat d'identitat individual en el marc d'un grup. Tant Mafesoli¹¹ (1990) com

8. J. MARTÍN BARBERO, «Jóvenes: Comunicación e identidad» (en línia), *Pensar Iberoamérica*, núm. 0 (febrero 2002), p. 4, <<http://www.campus-oei.org/pensariberoamerica/ric00a03.htm>>.

9. M. AUGÉ, *Los «no lugares»: Espacios del anonimato*, Barcelona, Gedisa, 1993.

10. A. MAALOUF, *Les identitats que maten*, Barcelona, La Campana, 1999.

11. M. MAFESOLI, *El tiempo de las tribus*, Barcelona, Icaria, 1990.

Pérez Tornero¹² (1996) han deixat ben palès com l'heterogeneïtat de les tribus urbanes descobreix la radicalitat de les transformacions que travessa el «nosaltres», la profunda reconfiguració de la sociabilitat en els joves.

Pi de Cabanyes denomina «postconvencional» la nova identitat dels joves que busquen uns referents de grup basant-se no en un territori ni en un passat comuns, sinó en unes afinitats, de vegades molt elementals, que generen consciència de grup; és el que s'ha vingut a denominar «configuració d'identitats comunitàries»: «En un mundo fragmentado por tantas insolidaridades, el nuevo sentido postconvencional de la identidad se vuelve permeable y complementario de otras identidades. La identidad de la persona y del grupo en la postmodernidad no se identifica ni con la identidad comunitaria centrada en el fuego tribal ni tampoco en la moldeada por el estado nación. Es una identidad que se sabe cada vez más heterogénea y que se puede vivir sin negar otras identidades. Éste es su valor más positivo, que puede vivirse con una relativización del sentido de pertenencia, con conciencia de interacción y no desde la tradicional negación de la alteridad.»¹³

El concepte de *identitat comunitària* posa l'èmfasi en la configuració dels grups, i destaca la cohesió i la solidaritat existent entre els membres que s'identifiquen amb aquesta comunitat. Les persones dintre d'una comunitat se senten subjectivament com individus amb característiques comunes; a partir d'aquí, es pot derivar una acció comunitària positiva o negativa amb relació a altres comunitats (a altres identitats) que es veuen i es viuen diferents. La idea de comunitat es concreta en un terreny més controlable o controlat. Es pot donar una certa tendència a tancar comunitats, però això no vol dir que no existeixin «comunitats d'intercanvi social» (no endogàmiques) segons els costums o hàbits arrelats en cada comunitat. De fet, la identitat comunitària es basa sobretot en la «consciència de comunitat» que fomenta la imitació entre els seus components, facilitant, alhora, la identificació.

L'apel·lació a la identitat a vegades és defensiva i la comunitat ofereix el reducte segur per a això. Si s'entén des d'aquest vessant defensiu, la identitat comunitària es podria identificar amb la identitat de resistència col·lectiva contra l'opressió de la qual parla Castells; és un mecanisme d'autodefensa que denomina «l'exclusió dels exclusors pels exclosos».¹⁴ Els límits de la separació que-

12. J. M. PÉREZ TORNERO *et al.*, *Tribus urbanas: El ansia de identidad juvenil*, Barcelona, Paidós, 1996.

13. O. PI DE CABANYES, «Els valors de la identitat», a M. A. ROQUÉ (dir.), *Valors i diversitat cultural a les societats d'Europa i del Magreb*, Barcelona, Institut Català de la Mediterrània, 1998, p. 395-396.

14. M. CASTELLS, «El poder de la identidad», *La era de la información*, vol. 2, Madrid, Alianza, 1998, p. 31.

den rígidament establerts i sembla difícil la comunicació, la qual cosa fragmenta les societats en tribus o comunitats.

En les societats xarxa, les relacions socials ja no estan circumscrites a un context local, mentre que en les societats industrials modernes, espai i temps estaven continguts en l'entorn físic. Actualment, però, les relacions socials es desenvolupen en un marc virtual, i per tant situa les persones en una altra totalitat. Si, amb paraules d'Ortiz, definim la identitat com «una construcció simbòlica en relació a un referent»,¹⁵ podem afirmar que actualment els referents són múltiples.

Estem davant la formació de comunitats hermenèutiques que responen a noves modalitats de percebre i narrar la identitat; fins i tot hi ha qui parla de conformacions d'identitats amb temporalitats més curtes, més precàries però més flexibles, amb la capacitat de fer conviure en el mateix subjecte ingredients d'universos culturals molt diversos. Enfront de les cultures *lletrades* —lligades estructuralment al territori i a la llengua—, les cultures audiovisuals i musicals, per exemple, superen aquest tipus d'adscripció i es congreguen en «comunes hermenèutiques»,¹⁶ que responen a noves formes de sentir i expressar la identitat, inclosa la nacional.

Les noves generacions de joves estan formades per subjectes dotats d'una plasticitat neuronal i d'una elasticitat cultural, amb possibilitats d'obertura a formes molt diverses, amb possibilitats camaleòniques d'adaptació a nous contextos, i amb una gran facilitat per descodificar els llenguatges audiovisuals de la televisió i l'ordinador, és a dir, per a funcionar amb una gran facilitat en la complexitat de les xarxes informàtiques. Aquesta manera nova de configurar la identitat per part dels joves ens aporta la possibilitat de recuperar la idea de la construcció de la identitat comunitària per destacar-ne les possibilitats democràtiques i solidàries en aquest món complex i difícil. S'entén, per tant, la identitat comunitària com un nucli d'interrelacions solidàries, i no com un enquistament grupal dels uns contra els altres. Així, per exemple, Etzioni (1999) utilitza el terme *societat comunitària*¹⁷ per a designar una proposta que articula valors comunitàris sense perdre de vista la societat global, o més ben dit, per a desenvolupar els valors esmentats en aquesta societat.

15. R. ORTIZ, «La modernidad-mundo. Nuevos referentes para la construcción de las identidades colectivas», *Telos*, núm. 49 (març-maig 1997), p. 89.

16. J. MARTÍN BARBERO, «Jóvenes: Comunicación e identidad», *Pensar Iberoamérica*, núm. 10 (febrer 2002), p. 4.

17. A. ETZIONI, *La nueva regla de oro: Comunidad y moralidad en una sociedad democrática*, Barcelona, Paidós, 1999.

LA COMPLEXA CONSTRUCCIÓ ACTUAL DE LA IDENTITAT EN SOCIETATS MULTICULTURALS

Les dinàmiques identitàries, tant les personals com les col·lectives, es van configurant mitjançant processos dinàmics de singularització davant un altre, o altres, i d'identificació amb aquest/s. La unitat d'una persona o col·lectivitat consisteix, doncs, en la concreció única i diferenciada, en una situació o moment determinat, d'una complexitat de característiques que poden ser comunes a d'altres persones o grups. Cada representació del món és única, però no pel fet de contenir notes singulars i exclusives, sinó per com s'integren en una totalitat específica, característiques que poden presentar-se d'una altra manera en d'altres configuracions.

La identitat es construeix i es transforma al llarg de l'existència. Són molt pocs els elements d'identitat de què disposem en néixer —característiques físiques, color, sexe—; a més, és l'entorn cultural el que s'encarrega de determinar la significació d'aquests elements (no és el mateix néixer noia a Kabul que a Oslo). La identitat personal es construeix i s'elabora «dintre d'una cultura» que constitueix l'ambient i el lloc privilegiat per a donar especificitat a cada persona. La identitat no està *donada des del principi* com a dotació que es rep en el naixement, sinó que representa el resultat laboriós i complex d'una història personal, construïda en l'interior de la trama de relacions interpersonals i d'interaccions diverses amb l'ambient, partint de l'elaboració personal dels models culturals i de les diferents experiències de vida.

Ara bé, en societats relativament homogènies, la identitat cultural i la pertinença política tenien tendència a fusionar-se. Això no obstant, no passa en les actuals societats multiculturals,¹⁸ on els processos de socialització converteixen en un laberint les trajectòries individuals mitjançant les quals es pretén aprehendre la realitat social i on l'equació «un grup social igual a cultura» no funciona per a res. Aquestes societats multiculturals «han de proporcionar a sus miembros oportunidades para aprender nuevas formas de construir su identidad, de una manera más fluida y flexible».¹⁹

Avui dia, tota identitat —ja sigui individual o de grup— que es concebi de manera homogènia i essencial pot resultar perillosa o falsa, ja que pot arri-

18. Per a una ampliació, es pot consultar M. A. MARÍN, «La construcción de la identidad en la época de la mundialización y los nacionalismos», a M. BARTOLOMÉ (coord.), *Identidad y ciudadanía*, Madrid, Narcea, 2002.

19. M. BARTOLOMÉ i F. CABRERA, «Ciudadanía y educación», *Revista de Educación*, núm. extraordinari (2003), p. 33-56.

bar a convertir-se en un instrument en mans de moviments ideològics o polítics que pretenen definir la identitat de manera predeterminada, per oposició i exclusió amb relació a altres grups i persones. La història de les civilitzacions brinda diversos exemples de com la forta cohesió cultural està associada amb la intolerància, l'encapsulament i, en definitiva, amb la mort de la cultura.²⁰ La societat actual ens brinda nombrosos exemples del fenomen contrari: l'absència total de marcs de referència també genera actituds d'anomia, de dissociació i de desvinculació social, així com la recerca de protecció a través de la recreació de vincles tradicionals. En aquest context, com indica Subirats, «se podría defender una idea de sociedad que tendiese a disminuir las comunidades identitarias, y que buscara en las raíces de la modernidad ilustrada los ideales universalistas que ayudaran a difuminar los potenciales conflictos entre mayorías y minorías, entre pautas culturales dominantes y pautas sometidas a la intimidad residual. Mujeres y hombres iguales y gobernados por leyes iguales para todos. Pero, como siempre este hombre, idéntico a los otros, es una simple abstracción».²¹

Però en qualsevol país occidental, tant per la seva pròpia complexitat cultural interior com pels forts contingents de persones que s'hi han assentat de resultes de la migració, «las personas han comenzado a experimentar lo que se puede entender como una vida sin fronteras claras y sin identidades propias y seguras. Los individuos se libran de sus estrechos vínculos locales, se mezclan libremente con los miembros de la mayoría pero no asimilan necesariamente una identidad común».²² El resultat no és només «un constant anar i venir d'individus ambiguament identificats», sinó la tendència, per part d'alguns grups, a un fonamentalisme o, almenys, a una intensa nostàlgia cap a formes antigues d'agrupació, amb vincles més clars i fronteres més nítides. Cal modificar ambdós plantejaments. Els grups no poden exigir lleialtats tancades i cegues, que excloquin la pròpia autocrítica; per contra, cal una obertura a altres grups que permeti la construcció d'una ciutadania intercultural des d'una identitat configurada per mitjà de l'autenticitat i els projectes.

20. Per a una ampliació d'aquest tema, es pot consultar el llibre de LÊ THÀNH KHÔI, *Education et civilisations: Sociétés d'hier*, París, Nathan, BIE i UNESCO, 1995.

21. M. SUBIRATS, «Valors femenins i valors masculins en una societat en procés de canvi», a M. A. ROQUÉ (dir.), *Valors i diversitat cultural a les societats d'Europa i del Magreb*, Barcelona, Institut Català de la Mediterrània, 1998, p. 4.

22. M. WALZER, *Tratado sobre la tolerancia*, Barcelona, Paidós, 1998.

LA CONSTRUCCIÓ DE LA IDENTITAT COL·LECTIVA: MESTISSATGE I TEIXIT INTERCULTURAL

Com ja hem assenyalat en altres escrits —Marín,²³ Marín i Rodríguez²⁴—, Europa es veu avui sotmesa a dinàmiques contraposades. Per una banda, la integració europea avança en distints àmbits que reinscriuen els seus habitants en un marc ampliat de pertinença, marcat per referents simbòlics tan potents com la moneda, la residència jurídica i el dret al treball. Però, al mateix temps, les migracions internes a Europa i el seu impacte sobre societats colpejades per l'atur, així com la força dels regionalismes i les seves identitats, col·loca un interrogant tant sobre el projecte d'integració europea com sobre la convivència entre identitats heterogènies. A mesura que l'exclusió del món del treball colpeja tant joves nacionals com immigrants d'altres països i altres ètnies, els primers van rebutjant els segons. Els valors de la tolerància i la solidaritat social, tan cars al model d'Estat del benestar i tan propicis per a un multiculturalisme proactiu, s'estavellen contra l'afebliment —material i simbòlic— d'aquest mateix model d'estat nació.

Hopenhayn²⁵ destaca una tensió pròpia de les democràcies actuals. D'una banda, es tracta de donar suport a la diferenciació i promoure-la, entesa doblement com a diversitat cultural, pluralisme en valors i una major autonomia dels subjectes, però sense que això es converteixi en justificació de la desigualtat o de la no-inclusió dels exclosos. De l'altra, es busca recobrar o redinamitzar la igualtat, entesa sobretot com a inclusió dels exclosos, sense que això porti a l'homogeneïtat cultural o a la uniformitat en els gustos i estils de vida. La integració sense subordinació passaria pel doble eix dels drets socials i els culturals, ja que una millor distribució d'actius materials va de la mà amb un accés més igualitari als actius simbòlics (informació, comunicació i coneixements). Tot això amb una presència més equitativa dels nombrosos actors socioculturals en la deliberació pública, i amb un pluralisme cultural encarnat en normes i institucions. Aquesta és la proposta que fa també De Lucas.²⁶

Un tret quotidià d'exclusió ha estat la recurrent invisibilització de la diferència. Aquest mecanisme té manifestacions molt diverses, entre d'altres, el no-

23. M. A. MARÍN, «La dimensión europea de la educación», a I. M. CHACÓN (ed.), *Identidad europea*, Bilbao, Universidad de Deusto, 2003.

24. M. A. MARÍN i M. RODRÍGUEZ, «La construcció de la identitat europea: dimensions educatives», *Temps d'Educació*, núm. 27 (2002-2003), p. 121-139.

25. M. HOPENHAYN, «El reto de las identidades y la multiculturalidad», *Pensar Iberoamérica*, núm. 0 (febrer 2002).

26. J. de LUCAS, *Globalització i identitats*, Barcelona, Pòrtic, 2003.

reconeixement de l'altre culturalment diferent en els currículums de l'educació formal o en el disseny i l'aplicació de polítiques socials.

A la negació de l'altre com a afirmació de la identitat pròpia s'oposa el mestissatge com a realitat i com a discurs. Però aquest mestissatge es pot considerar des de dues perspectives diferents. Per una banda, el mestissatge ha estat i pot ésser una forma de trobada entre cultures però, per una altra, ha estat la forma d'assimilació dels grups minoritaris a la cultura dominant. El mestissatge pot entendre's com a mediació, però també com a subordinació i renúncia, com a forma històrica de la trobada i com a estratègia dominant d'absorció dels dominats.

Com a potencialitat, la identitat mestissa apareix constituint un nucli cultural des del qual podem entrar a la modernitat i sortir-ne amb versatilitat, i amb el qual podríem —si vam assumir plenament la condició del que és cultural— tenir un patrimoni des d'on sigui possible contrarestar el biaix excessivament instrumental o deshistoritzant de les onades i les ideologies modernitzadores.

EL MODEL CATALÀ EN LA CONSTRUCCIÓ DE LA IDENTITAT

Com ja hem assenyalat, la globalització en les comunicacions i els fluxos migratoris estan transformant les fronteres culturals externes en fronteres internes.²⁷ Així, en països com el nostre, que rep grans contingents de població immigrant, s'estan originant grans espais socials multiculturals —sobretot, però no solament— a les grans ciutats, on conviuen (o hauríem de dir coexisteixen) diferents expressions i pràctiques culturals. Parlant, doncs, des de la nostra realitat catalana marcadament multicultural i, al mateix temps, interconnectada amb la resta del món, ens podem preguntar com té lloc la construcció de la identitat (personal i col·lectiva); per tant, de quina manera i per mitjà de quins processos s'assoleixen les diferents pertinences que marquen el joc que ens condueix a ser el que som?

Segons Villatoro,²⁸ el model català de construcció de la identitat resta definit pel triangle acollida-progrés-identitat, un eix tridimensional que és considerat el major generador de cohesió social i d'integració cultural i, al capdavall, de vertebració nacional dels catalans. Villatoro planteja que, entre aquests tres fac-

27. Podeu trobar un desenvolupament en profunditat d'aquesta idea a E. LAMO DE ESPINOSA, «Fronteras culturales», a E. LAMO DE ESPINOSA, J. R. LLOBERA, M. MARTINIELLO, A. PÉREZ-AGOTE, A. REMIRO BROTONS, J. REX, M. SIGUAN I C. SOLÉ, *Culturas, estados, ciudadanos: Una aproximación al multiculturalismo en Europa*, Madrid, Alianza 1995, p. 13-80.

28. V. VILLATORO, «Acogida, identidad y progreso: un modelo para la cohesión social», a *Cataluña, tierra de acogida*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2001, p. 61-73.

tors, es genera un procés sinèrgic de retroalimentació en totes direccions d'una potència inusitada i que ha contribuït a convertir Catalunya en una societat activa, creativa i pròspera.

Castiñeira defineix així aquesta sinergia: «L'horitzó de progrés és una invitació a l'afluència d'immigrants i a la seva acollida. Alhora, aquesta acollida d'immigrants comportarà l'augment d'aquest progrés. De manera semblant, és cert que l'alt desenvolupament econòmic assolit ha permès preservar la pròpia identitat catalana, però també ho és que sense un sistema de valors que atorga una alta valoració social al treball i a l'impuls mercantil no hi hauria hagut progrés. Finalment, només una identitat forta i dinàmica, fonamentada en trets cívics i culturals, podia ser prou oberta i segura de si mateixa fins al punt d'assumir una acollida tan massiva i no haver-se diluït. I al mateix temps, és possible que sense la generosa oferta d'acollida i d'ascens social dispensats la voluntat d'integració de milions de ciutadans arribats de fora de Catalunya no s'hauria donat».²⁹

Aquell model de construcció de la identitat en la societat catalana s'insereix en la via anomenada *de l'autenticitat i el projecte*.³⁰ Des d'aquest model s'accentua el vessant de *l'ipse*, perquè en la seva construcció s'exploren les necessitats i els desitjos col·lectius bàsics, les creences i les valoracions compartides. D'aquesta manera, es tracta de construir un projecte compartit que en respongui.³¹ Implica un procés de construcció identitària dinàmic, dialògic i complex, no dominat per l'ideal de l'autenticitat com a puresa irreductible, sinó com a fidelitat a les necessitats reals que canvien i es modifiquen, en paraules de Villoro: «un pueblo comienza a reconocerse cuando descubre las creencias, actitudes y proyectos básicos que prestan una unidad a sus manifestaciones culturales y dan respuesta a sus necesidades reales. La identidad de un pueblo no puede describirse, por lo tanto, por las características que lo singularizan frente a los demás, sino por la manera concreta como se expresan, en una situación dada, sus necesidades y deseos y sus proyectos, sean estos exclusivos o no de ese pueblo».³²

29. A. CASTIÑEIRA, *Ens fan o ens fem?*, Barcelona, Pòrtic, 2004, p. 27.

30. Aquesta denominació ha estat encunyada per L. VILLORO, *Estado plural, pluralidad de culturas*, Mèxic, Paidós, 1998, i posteriorment ha estat desenvolupat a bastament en dos escrits: J. de LUCAS, «Sobre el poder de la identidad en el mundo de la globalización. La querrela de las identidades culturales: Algunas claves jurídicas y políticas», Jornadas sobre Globalización e Identidades, Barcelona, 2002, i J. de LUCAS, *Globalització i identitats*, Barcelona, Pòrtic, 2003.

31. Per veure una evolució de la construcció de la identitat nacional catalana, es pot consultar A. COLOMINES, «El nacionalisme i la història de Catalunya», a M. GUIBERNAU (dir.), *Nacionalisme*, Barcelona, Proa, 2000.

32. L. VILLORO, *Estado plural, pluralidad de culturas*, Mèxic, Paidós, 1998, p. 75.

Aquestes claus es poden reconèixer en la definició que dóna Castells³³ de la identitat catalana: «Almenys durant mil anys, una comunitat humana determinada, organitzada primordialment entorn de la llengua, però també amb una bona mesura de continuïtat territorial, i amb una tradició de democràcia política i autogovern autòctons, s'ha identificat com a nació en diferents contextos, contra adversaris diferents, formant part de diferents estats, comptant amb el seu estat propi, cercant l'autonomia sense amenaçar l'Estat espanyol, integrant els immigrants, suportant l'humiliació [...] i existint encara com a Catalunya.» També Castiñeira defineix la modalitat de la identitat cultural catalana actual com un peculiar «estil de vida que barreja tradició i innovació, herència i interacció, continuïtat i canvi, identificació i diferenciació.»³⁴

Catalunya té un passat que li permet afrontar els reptes que li planteja la integració d'altres immigrants procedents de realitats culturals molt més diferenciades i amb sistemes de valors que poden xocar frontalment amb el model català. Això sembla que es desprèn de les paraules de Gemma Aubarell en la presentació del resum del debat acadèmic sobre la immigració a Catalunya: «La novetat aparent d'unes circumstàncies que ens poden sorprendre en les seves expressions més evidents, com són el nombre de persones o la diversitat dels orígens, no ens haurien de fer perdre la perspectiva d'una societat com és la catalana, que manté un projecte obert d'identificació social i cultural. Assumir un important llegat d'acollida, no perdre'l, i saber adaptar-lo a les noves situacions de manera pròpia, probablement constitueixi el gran repte aquests propers anys. Aprofitar l'enriquiment, canalitzar interessos ben legítims dels uns i dels altres, confrontar-nos, en definitiva, amb situacions que no sabem si seran permanents. Estar preparats per construir un projecte a partir del ventall de possibilitats a la qual ens remet la mobilitat d'aquest nou segle.»³⁵

El respecte a la pluralitat no s'ha de confondre, ans al contrari, amb un relativisme cultural o l'opció per un fals mestissatge. Catalunya ha tingut, tot al llarg de la seva història, una tradició integradora. És un país obert, on tothom ha tingut cabuda. Els immigrants han de copsar que poden contribuir a la construcció del nostre país i que els demanem que ho facin. En aquest sentit, ens aporten elements molt positius, com ara la seva cultura. Aquesta diversitat esdevé, per a tots nosaltres, una font de riquesa.³⁶

33. M. CASTELLS, «El poder de la identidad», *La era de la información*, vol. 2, p. 349.

34. A. CASTIÑEIRA, *Ens fan o ens fem?*, Barcelona, Pòrtic, 2004, p. 31.

35. G. AUBARELL. La presentació i el debat es pot consultar a: <http://www.gencat.net/presidencia/immigracio/debats_web/perque.html>.

36. Consideracions sobre el fenomen immigratori a la Catalunya d'avui, a: <<http://www.gencat.net/presidencia/immigracio/debats>>.

Cal tenir en compte, però, que la construcció de la identitat no és aliena a la posició relativa que ocupen les persones dels distints grups ètnics i culturals dintre d'una mateixa societat.³⁷ La construcció de les diverses identitats dels grups és un joc bàsicament polític. En la mesura que les identitats de diversos grups culturals i socials són el resultat de processos relacionals i antagònics, es construeixen i negocien, en tensió amb la concepció dominant, de manera que expressen aquesta tensió, la major part de les vegades profundament asimètrica. El grup cultural dominant en una societat pot acceptar el pluralisme i ser relativament tolerant i facilitar el procés d'aculturació, o per contra, dificultar-lo. En les societats on s'accepta el pluralisme cultural i la diversitat s'han establert xarxes de suport social per a facilitar aquesta aculturació; en canvi, en societats on no s'accepta existeixen polítiques discriminatòries.

Hem de tenir en compte que l'actual escenari de globalització i postmodernitat exacerba tant el multiculturalisme (com a realitat i com a valor), com també les dificultats per a assumir-lo en forma proactiva. Hopenhayn³⁸ entén el multiculturalisme proactiu com una força històrica positiva capaç d'enriquir l'imaginari pluralista-democràtic, avançar cap a una major igualtat d'oportunitats i, al mateix temps, cap a un major espai per a l'afirmació de la diferència. Un multiculturalisme proactiu necessita conciliar la no-discriminació en el camp cultural amb el repartiment social enfront de les desigualtats. Això inclou, al seu torn, polítiques d'acció positiva enfront de minories ètniques, i també enfront d'altres grups definits per estrat socioeconòmic, identitat cultural, edat, gènere. Les polítiques contra la discriminació de la diferència (promogudes des dels drets civils, polítics i culturals) han de completar-se amb polítiques socials focalitzades cap a aquells grups que objectivament es troben més discriminats, és a dir, en condicions més desavantajoses per a afirmar la seva identitat, satisfer les seves necessitats bàsiques i desenvolupar capacitats per a exercir positivament la seva llibertat.

L'acció positiva ha d'estendre els drets particularment a qui menys els posseeixen. No només amb referència a drets socials com l'educació, el treball,

37. A causa de les desigualtats de poder existents en la societat, el procés de desenvolupament de la identitat és diferent per als membres dels grups socials dominants que per a membres de grups socials i culturals minoritaris. Les teories i els models de la identitat racial estudien el procés de desenvolupament de la identitat posant l'accent en la relació de poder-submissió i des d'un enfocament basat en l'equitat. Per a un major desenvolupament d'aquest tema, consulteu l'obra de M. BARTOLOMÉ, F. CABRERA, J. V. ESPÍN, J. del CAMPO, M. A. MARÍN, M. RODRÍGUEZ, M. P. SANDÍN i M. SABARIEGO, *La construcción de la identidad en contextos multiculturales*, Madrid, CIDE, 2001.

38. M. HOPENHAYN, «El reto de las identidades y la multiculturalidad», *Pensar Iberoamérica*, núm. 0 (febrer 2002).

l'assistència social i l'habitatge; també als drets de participació en la vida pública, de respecte a les pràctiques culturals no predominants i d'interlocució en el diàleg públic. En aquest context es combinen els desafiaments del nou escenari amb la seva llarga història de negació o dominació de l'altre. El reconeixement i la valoració de la diferència ha de fer-se càrrec de la superació de qualsevol idea d'homogeneïtzació cultural, de dominació o de superioritat d'una cultura en relació amb una altra. És necessari, doncs, sostreure tot fonament i legitimitat a les fonts històriques de desigualtats i exclusions per raons de raça, ètnia, creença, regió o nacionalitat. El reconeixement de la diversitat multicultural i pluriètnica implica que els estats i els governs reconeixin els drets d'aquests grups, els incorporin a la legislació —o fins i tot respectin els seus propis sistemes autònoms de justícia i propietat— i proveeixin els mitjans necessaris per al seu exercici real. En aquest sentit s'ha pronunciat ja diverses vegades la nova consellera de Benestar Social i Família, Anna Simó: «No crec que necessitem en aquest país un gresol que aboqui tothom en un motlle comú, com si fóssim còpies [...]. Jo defineixo la integració, per tant, no com un procés allisador d'assimilació, sinó com a igualtat d'oportunitats combinada amb diversitat cultural».³⁹

El desafiament és fer compatibles la lliure autodeterminació dels subjectes i la diferenciació en cultura i valors amb polítiques econòmiques, educatives i socials que facin efectius els drets de «tercera generació», reduint la bretxa d'ingressos, de patrimoni, d'adscripció, de seguretat humana i d'accés al coneixement. Es tracta de promoure la igualtat en l'encreuament entre la justa distribució de potencialitats per a afirmar la diferència i l'autonomia, i la justa distribució de béns i serveis per a satisfer necessitats bàsiques i realitzar els drets socials.

Aquests són alguns dels reptes amb què s'enfronta la nostra societat catalana i sembla que l'actual Govern va en la línia de posar en marxa projectes polítics que posen l'accent en la participació ciutadana i en la lluita contra l'exclusió.⁴⁰

Des de les polítiques educatives i culturals, també s'ha de prestar una atenció especial a promoure l'accés de les persones immigrants a les noves tecnologies, especialment en l'àmbit de les comunicacions, tant perquè les capacita productivament per a la societat del coneixement, com també perquè els permet una major capacitat col·lectiva en matèria de gestió, organització i interlocució polí-

39. Paraules d'Anna Simó en la presentació de l'exposició dels amazigs a Catalunya.

40. Un resum d'aquests projectes es poden consultar a: <<http://www.gencat.net/benestar/departament/premsa/notes/index.htm>>.

tica. També seria molt positiu que els governs treballin coordinadament amb els mitjans de comunicació per dissenyar estratègies mediàtiques que promoguin els valors positius de la tolerància, l'obertura a l'altre i la disposició al diàleg «intercultural i transfronterer». I que previnguin contra tota forma de comunicar que desperti xenofòbies, o que estigmatitzi els altres (culturals, racials, territorials) només pel fet de ser «altres».⁴¹

Per altra banda, en matèria d'educació, no només caldrà generalitzar programes bilingües, sinó també passar a un model educatiu amb vocació intercultural, i on aquesta vocació es reflecteixi en continguts, valors i pràctiques pedagògiques. Alguns elements bàsics en aquest model educatiu intercultural són: el respecte a la diversitat ètnica i cultural, l'educació cívica basada en la ciutadania plena i estesa, la pertinència curricular enfront de les distintes realitats socials i culturals amb què arriben els nens i les nenes a les escoles, així com el foment de pràctiques comunicatives basades en el respecte a l'altre i la reciprocitat en la comprensió.⁴²

REPTES PER A L'EDUCACIÓ I LES INSTITUCIONS EDUCATIVES

L'afebliment dels marcs de referència tradicionals i el major protagonisme de les persones en la construcció de les seves identitats afecten profundament el rol i les modalitats de l'acció educativa, particularment de l'educació formal. L'educació formal —des de l'escola primària fins a la universitat— va ser organitzada sobre dos grans supòsits. El primer consisteix a sostenir que el nucli bàsic de la socialització ja està donat per la família. El segon suposa que existeix un model cultural dominant, hegemònic, que l'escola ha de transmetre.⁴³

Si ens centrem en aquest segon supòsit des d'una perspectiva educativa, com afirma Tedesco,⁴⁴ el problema consisteix en la manera com s'ha de promoure una identitat nacional que s'articuli en forma coherent amb l'obertura i el respecte cap als altres, cap als diferents. En aquest sentit, el debat europeu sobre la construcció d'un concepte de *ciutadania* basat en una comunitat de nacions ha permès apreciar la importància de la ruptura cognitiva que implica superar el concepte de *ciu-*

41. M. HOPENHAYN, «El reto de las identidades y la multiculturalidad», *Pensar Iberoamérica*, núm. 0 (febrer 2002), p. 9.

42. M. A. MARÍN, «L'educació intercultural», *Guix*, núm. 302 (febrer 2004), p. 10-15.

43. J. C. TEDESCO, «El nuevo pacto educativo: Educación, competitividad y ciudadanía en la sociedad moderna», Madrid, Alauda i Anaya, p. 186.

44. J. C. TEDESCO, «El nuevo pacto educativo: Educación, competitividad y ciudadanía en la sociedad moderna», Madrid, Alauda i Anaya, p. 197.

ciutadania basat en l'estat nació.⁴⁵ El problema fonamental que ha estat assenyalat amb relació a aquest procés és l'absència d'experiències de la major part dels ciutadans pel que fa al que pot constituir una ciutadania europea. Segons aquests diagnòstics, la construcció política estaria molt més avançada que l'experiència col·lectiva, la qual cosa podria explicar la significativa distància que existeix actualment entre les elits i l'opinió pública en la manera de percebre aquest procés.⁴⁶

Pel tant, sembla oportú fer-nos ressò de la crida d'alguns intel·lectuals sobre la necessitat d'evitar caure en la demonització del nacionalisme. Segons aquests autors, la integració en una unitat major només serà possible a partir d'una sòlida i segura identitat cultural pròpia. La confiança en si mateix constitueix, des d'aquest punt de vista, un punt de partida central de qualsevol estratègia d'integració i de comprensió de «l'altre».⁴⁷ La por, la inseguretats, la menysvaloració del que és propi no poden, en cap cas, ser la font d'una nova cultura ciutadana.⁴⁸

En el model tradicional, les institucions educatives treballaven sobre l'universal, sobre el comú i, en aquest sentit, es presentaven com a neutrals pel que fa a importants factors de diferenciació cultural. Els centres educatius s'enfronten, ara, amb una doble tensió. D'una banda, la tensió entre l'autoritarisme de les demandes identitàries i l'alliberament de les propostes universals. De l'altra, la tensió entre la uniformització de les propostes universals i el respecte a les diferències. Una proposta democràtica suposa assumir el pol de l'obertura a l'universal a partir d'una identitat pròpia, enfrontant simultàniament l'opció autoritària de les identitats tancades sobre si mateixes i l'opció de l'obertura acrítica davant els missatges uniformes. Hi ha diversos autors que han plantejat propostes educatives per a superar aquesta tensió. Segons Pérez Tapias,⁴⁹ la clau està en

45. Una presentació més extensa amb les referències a les investigacions i les avaluacions realitzades es pot trobar a M. A. MARÍN, «La dimensión europea de la educación», a I. M. CHACÓN (ed.), *Identidad europea*, Bilbao, Universidad de Deusto, 2003. I també a M. A. MARÍN i M. RODRÍGUEZ, «La construcción de la identidad europea: dimensiones educativas», *Temps d'Educació*, núm. 27 (2002-2003), p. 121-139.

46. D. WOLTON, *La dernière utopie: Naissance de l'Europe démocratique*, París, Flammarion, 1993.

47. En aquest punt, el programa desenvolupat per M. P. SANDIN, *Identidad e interculturalidad: Actividades para la acción tutorial. 1er ciclo de la ESO. Guía para el profesorado y materiales para el alumnado*, Barcelona, Laertes, 1999; i les aplicacions posteriors fetes en diversos centres de secundària pel Grup de Recerca en Educació Intercultural (GREDI) i publicades a M. BARTOLOMÉ et al., *La construcción de la identidad en contextos multiculturales*, Madrid, CIDE, 2001, són una mostra de la validesa d'aquests plantejaments.

48. J. KRISTEVA, *Le Monde des Débats*, núm. 1 (octubre 1992), entrevista.

49. J. A. PÉREZ TAPIAS, *Claves humanistas para una educación democrática*, Madrid, Alauda i Anaya, 1996.

una educació democràtica basada en un *humanisme transcultural*; segons Bartolomé,⁵⁰ en una ciutadania intercultural i, segons Cortina,⁵¹ en una ètica intercultural.

Facilitar la construcció de la identitat de les noves generacions és un gran repte per a l'educació, alhora que n'és condició indispensable per al desenvolupament de la societat intercultural. Algunes de les propostes que fan Bartolomé i Cabrera són:⁵²

1. Partir d'una autocomprensió i valoració crítica de la pròpia cultura.
2. Construir el sentiment de pertinença a una comunitat política des d'un enfocament inclusiu, la qual cosa implica treballar de manera operativa la solidaritat com a encontre.
3. Reconèixer les dificultats que implica l'assoliment d'aquest sentiment de pertinença quan la majoria no accepta la minoria; o quan a les minories els manquen les competències adients per a participar activament en una comunitat de referència.
4. Treballar el sentiment de pertinença a comunitats diferents i amb diferents nivells d'amplitud, local, nacional, europea i mundial.

Les institucions educatives han de constituir-se en espais comuns d'una nova construcció de valors. La seva identitat s'haurà d'anar reconstruint, dintre dels canvis abans esmentats, com a expressió de les decisions de tots els membres que en formen part. Finalitzem aquest article amb unes paraules de Castiñeira: «Avui sabem que la confiança social i el compromís cívic estan fortament interrelacionats, i que aquest últim va lligat al fet de tenir una visió compartida dels valors públics i de ser capaços de conrear-los [...]. Únicament podem narrar la nostra identitat —personal o col·lectiva— quan ens hi impliquem emocionalment i renovem diàriament en l'àgora pública el nostre compromís com a ciutadans, el nostre projecte de vida en comú.»⁵³

50. M. BARTOLOMÉ, «Identidad y ciudadanía: hacia una sociedad intercultural», *Bordón*, vol. 56, núm. 1 (2004), p. 65-80.

51. A. CORTINA, *Ciudadanos del mundo: Hacia una teoría de la ciudadanía*, Madrid, Alianza, 1997.

52. M. BARTOLOMÉ i F. CABRERA, «Ciudadanía y educación», *Revista de Educación*, núm. extraordinari (2003) p. 48-49.

53. A. CASTIÑEIRA, *Ens fan o ens fem?*, Barcelona, Pòrtic, 2004, p. 144-145.